

ניצני ביקורת בספרות המצרית

ח' רביב

לאחר שחלף הלם התבוסה הערבית ב-1967 וסערת ההלקאה העצמית שככה, מורגשת עתה ביקורת מדינית-חברתית, המתאפיינת בגישה מפוכחת ובמידה רבה של תעוזה. ביקורת זו אין למצוא בכלי התקשורת ההמונית, הצמודים לקויהתע-מולה של המשטרים, והיא מוגבלת לחוגי האינטלקטואלים; עקבותיה ניכרות במאמרים פובליציסטיים, בכתבי-עת ספרותיים, בשירה, בסיפורים ובמחזות המתפרסמים בכתבי-עת אלה או מוצגים בתיאטראות. הגם שביקורת זו לא מגיעה להמון הרחב, ואף אין בה העוצמה הדרושה להשפיע בטווח המידי על המשטר ומגמותיו ול-חולל תמורות של ממש, הנה יש בה, אולי, כדי להביא להתעוררות ולהרהורים בקרב חוגי המשכילים במצרים נוכח המצב. כדי לתת ביטוי לדעותיהם בלי לסכן את עצמם לתגובות מצד המשטר הטוטליטרי, נוקטים אותם אינטלקטואלים דרכים אחרות: הם שולחים את כתביהם לפרסום בכתבי-עת ספרותיים לבנוניים; פונים למצבים היסטוריים, תוך רמזים מפורשים להקשרים אקטואליים; ונוקטים את שיטת האלגוריה המצניעה את הטעון כיסוי. ראוי לציין כי אם נשאה הביקורת הערבית העצמית שהושמעה מייד לאחר המלחמה* אופי חברתי בעיקרו של דבר, הנה לאח-רונה חורגת היא אל הבחינה המדינית, אף כי גם בביקורת החברתית, כדברי הסופר המצרי פואד דוארה, יש כדי להכשיר את הקרקע לערעור המשטר המדיני ולמהפכה.

קשת הנושאים בהם עוסקים אותם סופרים ומחזאים מצרים רחבה ומגוונת, וכולה עומדת, כמובן, בצל התבוסה: מצב החברה הערבית בכלל והמצרית בפרט, המימסד, אדישותם של המשכילים, בעיית חרות הביטוי והמחשבה, ולאחרונה — המשטר וההנהגה במצרים שוב אינם פטורים מביקורת.

בדברים אלה מבטאים רצון עז לשינוי הקיים וכמיהה לעתיד טוב יותר, ואף ניסיון להשפיע בדרך כלשהי על המשטרים הקיימים; עם זאת ניכר הרצון לחיות בשינויים של משטרים אלה.

* ראה „לקחי התבוסה בעולם הערבי“ בעריכת י' הרכבי, עם עובד, תשכ"ט וכן המאמרים „הדי התבוסה בעולם הערבי“ מאת סרן עמוס, „מערכות“ קפ"ט (32); „תבוסת מצרים בעיני הערבים“ מאת סרן משה, „מערכות“ ר' (31).

בגנות המשטרים

הסופר והוגה-הדעות המצרי ד"ר מוחמד אל-נוהי מאשים את המשטר המצרי בדאגה אך ורק לבעיותיה החומריות של החברה המצרית, ובהזנחת תיקונו הרוחני של האדם המצרי. משטר זה אמנם הנחיל לארצו הישגים צבאיים וכלכליים, תיכנן רפורמות והגשימן, אך לא השכיל לחולל מהפכה תרבותית, ולשנות באמצעותה את המנטליות של מרבית החברה המצרית — בלעדיה צפויים הישגיו לפשיטת-רגל.

ביקורת נועזת יותר, חסרת תקדים, על מנהיגותו של נאצר, מביע המחזאי המצרי (כבן 33) עלי סאלם * במחזהו „אדיפוס (בערבית — אודיב) אתה הרגת את חיית-הפרא“, המוצג עתה על בימת התיאטרון במצרים. הדמויות במחזה לקוחות, אמנם, ממקורות יווניים, אך העלילה והזירה — מצריות. המחבר הצליח לשוות למחזהו ממד אקטואלי מרשים, בצורה שתוכן „לכל“. המחזה הוא „אני מאשים“ נגד נאצר, המופיע בדמות אדיפוס:

● נאצר הניח להקים סביבו פולחן-אישיות ולהפכו לאליל, אף שגדולתו היא בעצם היותו אדם; הוא הרשה לעצמו להיהפך גיבור, בעוד שהגבורה היא נחלת הכלל.

● הוא הוביל את עמו למלחמה, בלי לתת את דעתו להכשרתו המוסרית, הרוחנית והנפשית של העם לקראת המבחן. מאמציו הוגבלו רק לתחום ההישגים החומריים, אך לא היתה זו אלא קליפה חיצונית, שכיסתה על תוכן רקוב.

● הוא השלים עם קיומה ופעולותיה של כת-שלטון מושחתת, הגם שידע על שחיתותה ולוא חלקית.

● הוא הקים חיק-מה בינו לבין העם.

● הוא נגרר אחר התלהבות רגשנית.

● הוא העלים את האמת בהציגו את מלחמת 1956 כניצחון (מכאן שם המחזה „אדיפוס, אתה הרגת את חיית הפרא“), בעוד בשנת 1967 הוברר כי „חיית-הפרא“ (קרי, ישראל) עדיין קיימת.

מחזה אחר, בשם „נשף 5 ביוני“ מאת סעדאללה ונוס, סופר סורי צעיר, עוסק

* עלי סאלם, מחזאי מצרי צעיר, שעליו כתב הסופר המצרי חלים ברכאת, כי „הוא נועד לגדולות“. כתב גם מחזות אחרים, אשר מבקרים קשות את החברה המצרית.

● עם פתיחת המושב החדש של מועצת האומה (הפרלמנט) — הלילה יש נאום חשוב של הנשיא נאצר! (דיוני המועצה משעממים; הולכים להאזין רק בזמן שנאצר מופיע)

אל-אהראם נוב' 67

(תחנה עבור תושבי סואץ)

מקדמים בברכה את המהגרים הבאים מסואץ אל בני-סואץ

— המושל ציווה לשנות את השלט כזי שתרגישו שאתם נמצאים בעירכם.

אל-מצור 3.11.67

בחשיפת מערומיה הפוליטיים של החברה הערבית ומנהיגותה, הוא מוקיע את השימוש שעושים המשטרים הערביים באינטרס הלאומי ובביטחון לצורך דיכוי של חרות הדיבור והביקורת. גם החברה הערבית אינה יוצאת נקיה מהצלפותיו של המחבר, על שגזרה על עצמה שתיקה ולא העזה לשאול שאלות ולחקור.

במחזהו „המתוכננים“ תוקף הסופר והמחזאי המצרי סעד אל-דין והבה את

המשטרים הערביים, המטשטשים את עצמיותו של הפרט הערבי והופכים אותו לרובוט. המחזה מבהיר, כי תאוות השררה המשתלסת על המנהיג עלולה להביאו לידי רמיסת הערכים המקודשים, אך סופו, שכל האמצעים בהם השתמש כדי לשמור על מעמדו יופנו כלפיו, ודי לחכימא ברמיזא. במחזה אחר משלו „שבע תעלות“, שם אותו מחבר ללעג את המוסדות וה-חוגים „שהתבוסה לא חוללה בהם שינוי יים, והמוסיפים ללכת בדרך הרעה“. במחזהו יש מעין קריאה לטיהור פנימי, לזיכוך עצמי — ובעת ובעונה אחת להמ-שך המלחמה.

סיפור בשם „אתה מהיום ואילך“, מאת הסופר הסורי תיסיר סובול, מתאר את מבוכתו של סטודנט ערבי המת-וודע — על רקע ההפיכות הצבאיות והפיכות-הנגד — לצביעות החברה הער-בית. הוא מבין כי הכל זיוף, שכל המנהי-גים מדברים על האיחוד בשעה שכל מבו-קשם — להחזיק בשלטון; כי המדינאים הם שקרנים ואף על פי כן זוכים לדברי שבת. סיפורו של סובול תדור פסימיות עמוקה. גיבורו ניצב על סף גשר הרוס — „שארית המולדת האבודה“ — ומהרהר נוגות בגנרל שתום-העין ובחשכת ימי-הביניים.

במחזות לא מעטים — רבים מהם לא הוצגו עדיין על הבימה — מסתפקים המחברים בביקורת על המימסד בלבד („על השחיתות וההפקרות השוררות בתר-כו“), מבלי להתייחס ישירות למנהיגות עצמה.

בגנות החברה

מוחמד אל-נוהי, הסופר המצרי הנזכר, מצייר בצבעים קודרים את דמותה של החברה הערבית כיום: שרירות וקיימות בה עדיין תכונותיה של החברה הבדוית הקדומה; המחשבה הערבית נובעת מן המנטליות הבדוית הטרומ-איסלאמית; על רקע זה ניתן להבין שתי תופעות אקטור-אליות:

● הפילוג הפנימי במחנה הערבי; אי-יכולתו להתאחד לאומה אחת, מעל ומעבר למסגרות של שבטים ועמים.

● יחס הזלזול כלפי האשה, והסירוב לאפשר לה לתפוס את מקומה בחברה.

ערכיהם החברתיים של הערבים כיום הם תערובת של משקעים ממשטר-הרועים

המצרים הקימו בסיני ארגון פידאיון — משמע, מאבקם נמשך — מורשים חללי 1967 להיקבר ליד חללי המלחמות הקודמות. לעומת זאת משקף מחזהו הקצר של סיד טאלב „עמדה 23” התעודות-רוח. הוא עוסק בקרב ראס אל-עיש, בו רואים המצרים ביטוי ל„יכולת העמידה” של החייל המצרי בהתמודדות עם צה"ל — לראשונה לאחר התבוסה.

בשני סיפוריו „שישה ימים” ו„שובו של המעופף” שולל הסופר המצרי חלים ברכאת את המציאות הערבית כיום, ומביע כמיהה למציאות טובה יותר. כמו אל-נוויה סבור גם ברכאת, כי לא יתכן ניצחון (על ישראל), בטרם ייגאלו הערבים ממחלותיהם הכרוניות, מן הקנאות הדתית ומן הדמגוגיה.

נג'יב מחפוט (קרא: מחפוז) הסופר המצרי הנודע, הנחשב כיום לגדול סופריה של מצרים*, נזהר מהבעת דעה ישירה על הסכסוך הישראלי-ערבי. לנג'יב טעמים משלו: הוא לא חש על בשרו את הסכסוך כסופרים הפלשטינאים ואף אינו יודע ידיעה מושלמת את העובדות, ולפיכך עלול הוא להחטיא את האמת. מכל מקום, גם התיחסות בלתי ישירה לסכסוך יש בה לדעת מחפוט, כדי לשרת את „העניין הערבי”, ועל כן בוחר הוא לכתוב בשיטה אלגורית. לדעתו אין הסכסוך הישראלי-ערבי סכסוך פוליטי או צבאי גרידא, אלא מאבק גורלי בין שתי ציביליזציות. כך סבורים גם אל-נוויה והעיתונאי המצרי הנודע אחמד בהא אל-דין. בהקשר זה מעיר אל-נוויה, כי „ישנם אנשים שיועצים לנו להשלים עם קיומה של ישראל, בהנחה כי במרוצת הזמן תיהפך למדינה לבנטינית”. ולא היא — פוסק אל-נוויה; המאבק עם ישראל אינו מדיני בלבד, אלא מאבק בין שתי תרבויות שאינן יכולות לדור בכפיפה אחת.

דומה כי הדברים מעידים כי עם כל גילויי ההתפתחות וה„חדשנות” במחשבתם של האינטלקטואלים הערביים, עדיין אין כוחם עמם להסיק את המסקנות ההגיוניות המתחייבות מתוצאות הסכסוך.

* פירסם 18 רומנים וארבעה כרכים של סיפורים קצרים. הרומנים שלו עוסקים ברקע ההיסטורי והאקטואלי של מצרים. בוחר לכתוב בשיטה האלגורית. אחדים מסיפוריו תורגמו לעברית, ביניהם „סימטא בקהיר”.

הצגה - 17/11/80 - 0

— אל תריח את הכוס, אתה יודע היטב שהגז והתה נכללו באותו פריט מזון. (על רקע בעיות קיצוצ מזון)

אל-אהראם נוב' 67

הצגה - 17/11/80 - 0

— זאת הפסגה, נשאר רק לקיים את הועידה. (מגעית, שיחות, לעדיף, רמיזות, התייעצויות, סיורים, פגישות, בדיקות, תכניות...)

אל-אהראם 27.8.67

ביקורת המחזאים אינה פוסחת גם על הצבא. ביטוי ליחס של בוז לחיילי הצבא המצרי, בעקבות תבוסתם במלחמת ששת הימים, ניתן במחזהו של סעד אל-דין והבה „שבע תעלות”. חללי מלחמות 1948 ו-1956 מסרבים להתיר לחללי 1967 להיקבר בסמוך להם. „משום שהם לא נלחמו...” רק לאחר שמתבררים במהלך הוויכוח בין שני הצדדים, גורמיה האמיתיים של התבוסה, ולחללי המלחמות הקודמות מתברר כי

השבטי, מן המשטר הפיאודלי ומן המשטר הקפיטליסטי. מכאן נקל להבין, מדוע נתקל רעיון הסוציאליזם בקשיי „עיכול” גדולים. מכאן גם יובנו יחס החדשנות כלפי הממשלות, שבא בירושה מן המשטר הפיאודלי והנטיה לרמות את הממשלה ולמעול בכספיה (אימרה ידועה היא: „ליטול מכספי הממשלה — מצוה”). גם תפיסת ההמונים את רעיון האומיות היא תפיסה מעוותת. בעיניהם רק אמירת דבריים בשבחה היא ביטוי לאומיות, בעוד שהביטוי הנכון לה הוא ראיית המצב בלא כחל ושרק, על הטוב והרע, היפה וה-מכוער שבו.

באחדים מן הסיפורים הקצרים מובעת מחאת הכותבים על התגלות האדם-רבי לכל המתרחש סביבו. כך, למשל, בסיפור „טהרה” מאת הסופר האני אל-אהב. בסיפור אחר — „דמדומי שחר” — נותן אותו מחבר ביטוי לפיצול באישיות הערבית, נוכח אייכולתה להתמודד עם המצב ולממש את ציפיותיה. עלי סאלם, הסופר המצרי הנזכר, מאשים את העם המצרי על כי היה שקוע בפטאליזם ובחיי הוללות ושחיתות, והשליך את יהבו על המנהיג, בהאמינו כי הלה יביא לו את הניצחון על מגש של כסף.

גם המשכילים משמשים מטרה לביקורת נוקבת. מוחמד אל-נוויה, המפרסם את דבריו בירחון הספרותי הלבנוני „אל-אדאב”, קובע, כי עיקרו של נטל המהפכה התרבותית במצרים מוטל עליהם, ואף שהוא מבין את גישתם הסבילה ואת נטייתם לשמור על שתיקה מחשש תגובתם העריינת של החברה השמרנית והמימסה, מאיץ הוא בהם להיאבק למען המהפכה ולהיות נכונים להקריב עצמם למען דעותיהם.

בחוגי הדת במצרים רואה אותו סופר את המכשול העיקרי להתפתחותה של החברה המצרית ולהבראתה. הוא מאשימם בניסיון לפרוש את השפעתם על תחומים שאינם בגדרה של הדת (למשל, הריבוי הטבעי) ובהפגנת איבה לרעיונות חדשים, מתוך מניעים אנוכיים וכדי לשמור על המצב הקיים. הסופר מעז לטעון, כי דת האיסלאם אינה עונה על צורכי התקופה המודרנית, ולכן טעונה היא רביזיה. גם ערכי המוסר, לטענתו, אינם קובעים ומאובנים — והם נתונים לשינוי בהתאם להתפתחות המודרנית.